

Sokol hore pod oblaky (Fenomén sokol v moravské lidové písni)

Libor Prudký

František Sušil ve vydání „Moravských národních písní s nápěvy do textu vřaděnými“ z roku 1859 (podle 3. vydání: Čin, Praha 1941) uvádí více než 2360 písní. Až překvapivě málo jich je s tematikou přírodní, tím méně s motivy zvířecími, o sokolech skoro nic. Ze zvířat se nejčastěji vyskytuje kuň, celkem sto čtyřicet dvakrát, po něm další domácí zvířata, především holubi (a holubice), kráva (včetně vola, býk však vůbec) a koza, téměř stejně časté jsou kočky, ryby, křepelky, slavíci, žežulky (vč. kukaček), husy, kachny (opět v několika mutacích), kosi, ale i lišky, komáři, slepice, straky, krkavci, vlci, zajáci, srny, jeleni, atd. Jak patrně vedou savci. Naproti tomu hmyz je zastoupen jen minimálně. O sokolu dovidáme se explicitě jen ve 13 textech.

U některých písní ovšem není jisté, zda se také – či dokonce jen! – netýkají sokola nebo jeho družky. To může být třeba u titulu č. 826 /pořadové 2108, str. 635/: „Seděla na vršku na jedli, všecku ju brabenci objedli“. Či podobně /titul č. 810, p. č. 2054, str. 620/: „Koza leží za plotem, natahuje trůbu, přiletělo hovado, dalo í přes hubu“. (Spor o významy slova „hovado“ může být velmi podnětný. Zjednodušovat výklad tohoto slova jen na ováda nebo naopak na domácí zvířectvo však nelze! Ovád nemůže „dát přes hubu“ a domácí hovádka nelétají.) Ale ani titul č. 798, p. č. 1916, str. 588: „Svázalas mně křídla hedvábnú šňúrečkú, nemožu uletět za jinú děvečkú“ není zcela jasný. Stejně je nejasná zacílenost textu titulu č. 481 (číslo pořadové 887, str. 305): „Škoda je ti, vtáčko, že seš lazebník, potratils pírečka, leťa přes rebník“. (Ostatně proč by sokol nemohl být lazebníkem? Jaké významy v sobě může lazebník nést? A jaké sokol? Nevíme. Dvakrát nevíme. Možná i vícekrát.) Tyto ani další sporné texty však zde nebereme v úvahu.

Erben s Martinovským (K.J.Erben, J. P. Mich. Martinovský, „Nápěvy písní národních v Čechách“, podle vydání Urbánek a synové, Praha 1940) na prostoru menším, pouhých 780 písní, dopadají podobně. Jen všeho všudy tři tituly se zmiňují o sokolu. Věnujme se však moravským písním.

Lev Janáček a František Bartoš („Kytice písní moravských“, vydání z roku 1906, Brno) i na malém prostoru nejsou tak skoupi: z téměř 300 titulů je sedm sokolích.

I tento letiný přehled míří k poměrně překvapivému poznatku: sokol je téma v lidové písni Moravy a Slezska více vzácné, než bychom snad předpokládali.

Je však třeba současně připomenout, že některé texty, u kterých lze s jistotou pravděpodobností očekávat všeobecnou znalost, v žádném z citovaných sborníků nenajdeme. Snad proto, že už v době tvorby sborníků je sběratelé považovali za padlé a neuvedli je vlastně ze studu? Nebo jde o texty a nápěvy mladší, které vznikly až po sběru podkladů pro citované sborníky? To by ovšem mohlo vysvětlovat jejich mizernou kvalitu. Máme zde na mysli hlavně vítěze řady hitparád z padesátých let v Československém rozhlase, píseň „Sedí sokol na javori“.

Lokální rozsev tématu sokol je rozpoznatelný vlastně jen u Sušila. Tituly p.č. 388 až 392, 367 až 372, dále p.č. 763, 1274, 1276, 1792 a konečně p.č. 2962 upozorňují na lokalizaci fenoménu sokol na Moravě. Lokalizaci lze zajisté chápat jako svérázný dokument o výskytu sokolů v této zemi. Pokud ovšem nejde současně o dokumentaci o lokální absenci nevidomých (nebo naopak o jejich rozšíření) či o rozložení úrovně abstrakce na Moravě, opřené o průkaz schopnosti zobecnění sokolů existence, i když tito nejsou vidět. Může ovšem také jít o rozložení znalců sokoľů v moravské zemi. (Je třeba připomenout, že i v této souvislosti by byl žádoucí srovnávací výzkum ornitologický. Na objednání takové analýzy však nemáme dostatek času ani prostředků.)

Ať platí kterákoliv z explikací, jedno je jisté: vedou Moravy u Kyjova. Zde byl fenomén sokol zaznamenán třikrát. Pak následuje nejbližší okolí Brna (Žebětín, Juliánov – dnes už městské části moravské metropole), zastoupen je i nejjihnější cíp, konkrétně Lanžhot a Poštorná, ale i východ u uherské hranice (Uherský Brod, Březová). Slezské či lašské pomezí se také vyskytuje (Skřipov, Rybí u Příbora – rodiště Freudovo je fakticky zastoupeno), z Hané jen Zdounky. Prostějov vůbec ne! (Freud ano, Husserl ne? Pozoruhodné.) Zcela chybí hory. I pahorkatiny. Jeseníky, Beskydy, Javorníky, ale i Vysočina a dokonce i Drahanská vrchovina. Zdá se, že

sokol je zvláštním způsobem choulostivý a nevyhledává drsnější klima. Lze ovšem také vyslovit hypotézu, že drsnější klima nenapomáhá abstrakci. Ba dokonce hypotézu, že na horách se nevyskytují znalci sokolů. Nebo, že s nadmořskou výškou roste slepota. Ani jednu z těchto hypotéz nemůžeme vyloučit.

Především však badatele v analýze určitého fenoménu v lidových textech zajímají poselství v nich obsažená. 1 současná věda pracuje s těmito sděleními: inspirace anglosaskými prameny – tak často a tak obezřetně ohledávajícími stěžejní message textu – je zřetelná. Nuže, položme si tuto otázku i my: jaká poselství nacházíme v lidových písních sokolích (především moravských)?

I tady se opřeme o Sušila. Nejfrekventovanější je téma sokol u p.č. 388–392. Zahrnuje pět mutací téhož. Společně tvoří samostatný oddíl, který se – pod číslem 182 – dokonce nazývá „sokol“. Jakoby tento název předznamenával, že jde o písně nejvíce vystihující podstatu zkoumaného fenoménu. Připomínáme, že celý oddíl je začleněn do kapitoly zahrnující písně „dějepavné“.

Text byl Sušilem zaznamenán na čtyřech lokalitách. Je vlastně stejný, melodie se odlišují. „Vyletěl sokol na oblaky, vynášel se nade všechny ptáky, nade všecko stvoření“, tak začíná tato píseň vlastně vždy. A pokračuje také společně: střelil po něm král či správce či myslivec, sokol zaletěl k milé, ta ho posléze (po jeho návratu ze světa) přijala, léčila, nevyлéčila, sokol umírá.

Je tu obsaženo na prvním místě ztvrzení slavného konstatování, že pýcha předchází pád? Je tedy nosným sokolím sdělením to třepetavé obsazení nebes „nade všemi stvořeními“? Nebo tu jde o varování, že výlet z bezpečí pečující náruče do širého světa končí špatně? Když se sokol z dalekého a podivného světa vrací zraněn, sice zpět ke své milé, ale vlastně jen proto, aby u ní našel místo svého posledního spočinutí? Nebo je tato píseň právě projevem stesku a tužeb? To autor či zpěvák, s hlavou zvrácenou vysoko k nebi s kroužícím sokolem – skutečně výš než všichni ostatní ptáci, sokolem vidícím až kamsi daleko a také kamsi daleko mířícím, sokolem svobodně plovoucím oblohou – zatímco vedle čeká pluh, kosa, snop, pouta tohoto místa a tohoto života, života od humen k humnům...?

Pokusme se hledat dál. Víme přece, že z jednoho textu nemůžeme činit závěry. Že teprve srovnáním dostupných aspektů vztahového rámce jsme s to přiblížit se obsahu.

Pod pořadovými čísly 369 až 372 se nacházejí texty se základní fakturou navzájem takřka shodnou: dívka po sedm let chovala sokolíka, osmý rok

jej pustila (není nikde přímo řečeno proč), letěl do Krakova či do jiné vzdálené ciziny, tam sedl na náměstí a vesele a krásně zpíval. I ptali se ho, proč tak krásně zpívá. A proč bych nezpíval, když mi nikdo neumřel, odpovídá sokol. I umřel, zní odpověď. Tvoje milá, co tě tak dlouho chovala.

Ani tady není, zdá se, poselství obsažené v textu jednoznačné. Jeden výklad může znít, že za svobodu jednoho musí vždy někdo zaplatit. Že tedy je svoboda vzácný artikl, a také artikl nebezpečný... Nebo také džin, kterého lze snadno vypustit, avšak nemožno chytnout? Takže se tu nabízí další výklad: svobodu neudržíš, i když by tě to stálo život. Jenže může být ještě další: právě, když si nejvíc užíváš opojení svobodou a volností a současně když se raduješ ze svého štěstí, past se uzavřela. Svobodu nahrazuje žal a osamění. Znovu reminiscence na pýchu předcházející pád? Tento poslední výklad je zřejmě nejbližší výkladu předchozímu. Navíc může být výklad i další a ještě bližší předchozím: když jsi odešel od své milé sokolíku, když jsi volně vylétl z přepečlivého hnízda, zničil jsi život své pečovatelce, ale také jsi zřejmě zničil svůj pocit volnosti, svou cestu od ní, své svobodné volné směřování. I tady může jít o varování před výletem z hnízda, před utržením se z řetězu závazků. Varování před špatnými konci nedodrženého slova.

Je tu jistá podobnost s výkladem předchozím. Že by ale šlo o přímou návaznost? Nebo dokonce potvrzení předchozího poselství? To bychom asi obsahy sdělení těchto písní příliš zjednodušili.

Pokračujme. Texty s pořadovými čísly 1274 a 127G jsou v oddílu Páv a sokol (č. 638), kapitola písní svatebních. V tomto oddílu sice nacházíme texty tři, v prostředním z nich se však slovo sokol vůbec nevyskytuje. Ve dvou citovaných je text podobný. Začíná lamentací dívky nad tím, co to učinila, když zanechala sokola pro páva. Ted' toho lituje, šla by ho hledat, ale neví kam. Když se doví, kde je, zjistí, že ji tak bolí hlava, že nemůže nikam jít. Kdyby někoho pro sokola poslala, říká verze pod číslem 1274, nedošel by, nebo by se nevrátil. V druhé verzi prosí svou hlavičku, aby už přestala bolet, buď'to aby se zahojila, nebo aby odpadla.

Tady snad může jít o výklady přesvědčivější, protože jasnější. Nepochybně tu sokol vystupuje jako symbol čehosi opravdového, autentického, lásky hodného. Určitě víc než předvádějící se a natřásající krasavec páv. Jenže – právě snad proto, že jde o vysokou kvalitu není vůbec snadné získat ho zpět. Sokoli se prostě nevyměňují. Ještě jedno poselství lze z těchto textů vyvodit: když už jednou dívka sokola vyměnila za páva, když už se

jednou stalo, že dala přednost ukázkové a ukazující se formě před obsahem, zabránila možnosti vrátit se k obsahu zpět. Scestí je třeba i zprvu nerozpoznatelné, avšak velmi poutavé i poutající.

V písni pod číslem 1792 v oddíle společenských písní (číslo 786), kapitole písní hospodných, se setkáme se sokolem jako s cílem lovu chrtů. A také jako s objektem dělení výsledků lovu. Loví se zajíc, srna, sokol a panna. Na zajíce, srnu a sokola vypouští autor chrtu, na pannu se pouští s kamarádem a ptá se: „Který pannu uloví, kamaráde můj?“ Když všechno ulovili, dělí se o kořist. Autor příteli nabízí půl na půl: jemu zajíce a srnu, sobě sokola a pannu. A kdyby se s tím kamarád nespokojil, přidá i sokola. A když se ani to kamarádovi nelíbí, tak ať si honí panenku sám.

Výklady se nabízejí rovněž několikeré: může vůbec chrt ulovit sokola? Když to nepřichází v úvahu, těžko přichází v úvahu i vše ostatní. Nebo tu vůbec nejde o faktickou možnost takového lovu, ale o dělení výsledků? V každém případě je tu nabízena směna ulovené zvěře za člověka. Nejprve je při této nabídce sokol spolu s člověkem (byl vskutku pro autory sokol něco víc než ostatní zvířata?), později ale se vrací do říše zvířat. Přece jen je panna cennější. I tu se setkáváme s vysokým oceněním sokola. Symbolických významů tu však není mnoho. Přece jen jde o návrh ke směně. A ta v místních poměrech zřejmě nikdy nebyla příliš zatěžkána symboly.

Konečně v oddíle č. 406 „Sliby chyby“, v kapitole Písně o lásce, nacházíme poslední zmínku o sokolu. Je to v písni, která začíná slovy: „Sokolove oči, jastrabove peři; každá panna blazen, co pacholkum věři.“ A pokračuje výčtem chyb a falešnosti pacholků, až ke čtyřverší: „Pacholek je lživý jako pes prašivý, un dzěvuchu svedžě jak muchu na medze“.

Sokolí poselství je zde zcela odlišné od předchozích. Sokol tu je nositelem zrady. Nebo alespoň připomínky zrady.

I chabé pokusy o výklady sokolích poselství v písních, která obsahují explicitní zmínku o sokolovi, ukazují na několik důležitých atributů tohoto tématu. Především je jimi vysoká pestrost témat (obsahů), byť jen v několika písních. Zároveň je tu poměrně značné množství variant výkladů těchto obsahů – tedy i velká variabilita sdělovaných významů. Zdá se, že je fenomén sokol v moravské lidové písni vysoce sofistikováný. Jde zřejmě o hluboce strukturovaný fenomén. Jde o fenomén vyvolávající řadu asociací, podněcující k dalšímu a dalšímu přemýšlení a zároveň k vysoké tvořivosti. Je v něm pýcha i pád, hrdost i zrada, láska i ztráta, svoboda i obava před svobodou, zvědavost i moudrost zastavení před koncem. Kvantitativní chudoba tématu je vyvážena bohatou variabilitou obsahů tématu.

Jiří Kolář: Sokol, proláž z knihy *Ornitologie moderního umění*, Protis, Camina, Praha 1997

Ještě před tím, než jsme přikročili k analýze sousloví a nejbližšího pojmového okolí fenoménu sokol v moravské lidové písni, prostudovali jsme pro jistotu i svazeček Otakara Hostinského s jeho slavnými lidovými texty z renesance, snad dokonce až ze středověku. Jde o texty jednoznačně se vážící k české či moravské tradici a prostoru obývaném lidmi převážně hovořícími českým jazykem. A v jedné z těchto písní jsme našli jednak výraz sokol, ale především frontispis s původním zápisem z písně. Šlo o zapsání zřejmě z konce 15. století. A tady jsme narazili na skutečnost, která by mohla být klíčem k fenoménu sokol v (moravské, ale i české, snad) lidové písni.

Ukázalo se totiž, že bylo toto slovo tehdy autenticky zapsáno jako „sogol“. Jak vyplynulo z diskuse s odborníky, vyskytoval se snad podobný druh zápisu i v dřívějších dobách. Dokonce byl vysloven názor, že šlo o jediné správné zapsání. Při nejmenším platí, že se tento zápis vyskytuje častěji.

Otakar Hostinský nechal uvedenou skutečnost bez povšimnutí. Není to však omyl? Není právě v tomto záznamu možné najít svorník sofistických, dynamických, proměnlivých a tvořivost podněcujících významů nalézáných v písních o sokolech? Nebylo by to poprvé, kdyby se v dávném záznamu slova skrýval jeho skutečný obsah. Zde se nabízí klíč k výkladu například takový, že adekvátní obsah poselství ve slovu sogol odhalíme tehdy, když je přečteme opačně: logos.

Nabízí se tu hypotéza, která by umožnila vyložit to, co se dosud jevilo jako tříšť, jedním uceleným výkladem, totiž prolnutí ba dokonce shodou logos a sokol. Dospěli jsme k jejímu zformulování. Můžeme vyzvat další badatele k hledání cest k jejímu ověřování? Samozřejmě, že především Sokoly...